

УДК: 598.292.2:591.9(477)

Сорокопуди роду *Lanius* з України: огляд таксономії, історія досліджень та представленість у колекції Національного науково-природничого музею НАН України

С. Ю. Тайкова

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ, Україна)

Taxonomic Review of Shrikes of the Genus *Lanius* from Ukraine and Their Presence in the Collection of the National Museum of Natural History, NAS of Ukraine. — Tajkova, S. Yu. — The paper contains data on shrike species and subspecies (genus *Lanius*) from the territory of Ukraine, based mainly on the ornithological collection of the zoological department of the National Museum of Natural History, NAS of Ukraine. There were analyzed 445 specimens collected for 165 years (from 1843 until 2008) representing six species of shrikes: *Lanius excubitor* (represented by polymorphic individuals of the nominative subspecies *L. ex excubitor*), *L. nubicus*, *L. minor* (represented by the nominative subspecies *L. m. minor*), *L. collurio* (represented by subspecies *L. c. collurio* and *L. c. tauricus*), *L. senator* (represented mostly by individuals of the nominative subspecies *L. s. senator*) and *L. borealis* (represented by one of its subspecies *L. b. sibiricus*). The paper also deals with the history of studies on shrikes in Ukraine, as well as with diagnostic features and taxonomic structure of these birds in the fauna of Ukraine.

Key words: shrikes, *Lanius*, subspecies, collections, National Museum of Natural History, NAS of Ukraine.

Передмова

У орнітологів-систематиків донині не існує єдиної думки щодо таксономічного статусу багатьох форм сорокопудів, внаслідок чого і число видів в роді *Lanius* не може бути визначено сьогодні цілком впевнено (Rand, 1960; Панов, 2008).

Слід зазначити, що в міру накопичення даних з поширення і морфологічної мінливості сорокопудів, дослідники звернули увагу на неодноманітність форм, зокрема колірних, в межах описуваних видів. Неоднозначність трактувань таких форм і призвела до плутанини щодо таксономічного статусу багатьох з них, яка панувала деякий час, принаймні до виходу робіт, що ґрунтувалися на вивченні молекулярно-генетичних маркерів в цій групі птахів (Olsson et al., 2010; Poelstra, 2010).

Першими згадками про підвидову приналежність сорокопудів з території сучасної України можна вважати роботу М. М. Богданова «Сорокопуды Русской фауны и их сородичи» (Богданов, 1881), де він докладно описав види і підвиди сорокопудів роду *Lanius*, згадуючи і сорокопудів з території України, а саме *L. collurio*, *L. senator*, *L. minor* і *L. excubitor*.

На наш погляд, однією з перших найбільш важливих праць слід вважати роботу М. М. Сомова (1897) «Орнитологическая фауна Харьковской губернии», де він перераховує види і підвиди сорокопудів, які зустрічаються на території Харківської губернії, а саме великого сірого сорокопуда (*L. ex. excubitor*), сибірського сорокопуда (як *L. major*: на даний час класифікується як *L. borealis sibiricus*), білокрилого (*L. homeyeri*: даний час класифікується як *L. ex. excubitor*), чорнолобого (*L. minor*) і тернового (*L. collurio*) сорокопудів. Також він навів червоноголового сорокопуда (*L. senator*), однак не за особистими спостереженнями, а зі слів М. О. Зарудного, котрий спостерігав пару, що гніздиться, і розорене гніздо цього виду. М. М. Сомов згадує про екземпляр *L. meridionalis*, який знаходився в колекції провізора М. Д. Галицького, що надійшла в 1847 році в Зоологічний музей Харківського університету. У зв'язку з відсутністю в сучасній колекції такого екземпляра, нам важко сказати, чи правильно він був визначений.

Corresponding author address: S. Y. Tajkova; National Museum of Natural History, NAS Ukraine; Bohdan Khmel-nitsky St. 15, Kyiv, 01601 Ukraine; e-mail: tajkova@izan.kiev.ua

В. М. Артоболевський наводить чотири види сорокопудів (деякі як підвиди), а саме: *Enneactonotus collurio collurio* (нині *L. collurio*) — як звичайного птаха влітку, *L. minor* — як звичайний вид, що гніздиться, а також перелітний, *L. ex. excubitor* — як підвид виду *L. excubitor*, що зимує, перелітний, або зрідка гніздиться, *L. ex. major* (нині — *L. borealis sibiricus*) — як рідкісний вид, що зимує (Артоболевський, 1926).

М. І. Гавриленко (Гавриленко, 1928) детально описує тернового сорокопуда та чотири форми сірих сорокопудів, що зустрічаються на території Полтавщини, а саме — *Enneactonotus collurio*, *Lanius excubitor major*, *L. excubitor excubitor*, *L. excubitor homeyeri* та описує новий підвид — *L. excubitor stepensis* Gavrilenko, 1928. Також він описує екземпляри, що мають проміжні ознаки (які він вважав за гібриди) і згадані ним як «*Lanius excubitor major* x *Lanius excubitor excubitor*». Додаткові дані щодо цих самих видів, а також згадка *L. minor* для Полтавської обл. наведено М. І. Гавриленком 1929 року у книзі «Птиці Полтавщини» (Гавриленко, 1929).

О. О. Грабар (Грабар, 1931) в огляді птахів «Підкарпатської Русі» (зараз Закарпатська область України та частина Словаччини) вказує, що *L. collurio* є звичайним для Закарпаття птахом, а *L. excubitor* є зимовим видом і «зустрічається в типовій формі і в формі *Lanius excubitor major*, а на весняному прольоті з'являється і *Lanius excubitor homeyeri*», тоді як *L. minor* є звичайним видом для Закарпаття, але «високо в горах не з'являється» і повертається в цей регіон пізньою весною (цитата в сучасній орфографії за: Луговой, 1997).

М. В. Шарлемань в книзі «Птахи УРСР» (Шарлемань, 1938), описуючи представників родини Laniidae з території України, розрізняє у сірого сорокопуда *Lanius excubitor* чотири підвиди: *L. ex. excubitor*, *L. ex. rapax*, *L. ex. homeyeri*, *L. ex. stepensis*; вказує *L. minor* і *L. senator*, а також описує особливості їхнього забарвлення.

М. А. Воїнственський (Воинственский, 1953) зазначає три види сорокопудів: *L. minor*, *L. collurio* та дві знахідки *L. senator* для дельти Дунаю, а О. Б. Кістяківський (1950) в роботі «Птахи Закарпатської області» згадує три види сорокопудів: чорнолобого, сірого та тернового. При цьому він зазначає, що чорнолобий сорокопуд (*Lanius minor*) — звичайний вид, що гніздиться на рівнинній частині Закарпаття, сірий сорокопуд (*L. excubitor excubitor*) — нерегулярно зимує, а терновий (*L. collurio*) — звичайний вид, що гніздиться і не піднімається високо у гори.

Ф. Й. Страутман (1963) вказує, що в західних областях України поширена білокрила форма сірого сорокопуда *L. excubitor homeyeri*, але на зимівлях з'являються птахи з північних регіонів Європи, які автор визначав як *L. excubitor excubitor*.

А. М. Полуда з співавт. (Полуда та ін., 2007) проаналізували поширення і чисельність сірого сорокопуда *L. excubitor* в Україні, а також провели аналіз літературних та оригінальних даних. Згідно цих авторів, в кінці ХХ ст. відзначається помітне збільшення чисельності птахів, що гніздяться на Поліссі, та значне розширення гніздової частини ареалу, в результаті чого сірі сорокопуди (представлені переважно підвидом *L. excubitor homeyeri* і «перехідною формою номінативного підвиду») на момент досліджень вже гніздилися на території всього Українського Полісся, а також в Карпатському регіоні.

Таким чином, протягом більшого терміну історії досліджень сорокопудів фауни України ці дослідження були переважно присвячені вивченню екологічних особливостей та особливостей поширення цих птахів. Хоча роботи М. М. Богданова, М. І. Гавриленка, Є. М. Панова і містили стандартні проміри, проте всі вони не мали порівняльного характеру, а були лише наведені у описах окремих екземплярів. Тобто ґрунтовних робіт саме з систематики та порівняльної морфології, що базувалися на вичерпному, статистично достовірному матеріалі представників роду до 2012 р. не було, як в Україні, так і у світі.

Внаслідок проведених порівняльно-морфологічних досліджень і аналізу фондів колекцій провідних музеїв автору цієї статті вдалося продемонструвати, що назва описаного М. І. Гавриленком в 1928 р. підвиду *L. ex. stepensis* є синонімом *L. ex. homeyeri*, і ця форма являє собою лише різного ступеня світлі варіанти забарвлення поліморфної європейської популяції

L. excubitor і не має чітких морфологічних відмінностей від номінативного підвиду сірого сорокопуда (Tajkova, 2012; Тайкова, 2015, 2016).

Завдяки порівняльному аналізу, проведеному на великій вибірці тернового сорокопуда, вдалося довести, що *L. collurio* на території України представлений двома підвидами: *L. s. collurio* та *L. s. tauricus* (останній є ендемічною формою, що була описана Л. О. Молчановим у 1916 р.). Обидва підвиди добре відрізняються за низкою морфометричних ознак, а також за забарвленням і малюнком оперення. Висловлено припущення, що у південно-східну частину України (узбережжя Чорного та Азовського морів) проникає кавказька форма *L. s. kobylini*, яку описав С. О. Бутурлін у 1906 р. і що гніздиться на території Кавказу, в тому числі і на території прилеглого до південно-східної частини України Краснодарського краю Росії (Tajkova, Red'kin, 2013; Тайкова, 2016).

Дослідження забарвлення хвостових пір'їн червоноголового сорокопуда (*L. senator*) дозволило відслідкувати нетипове забарвлення, а саме — несиметричне розташування чорного поля, що вказує на наявність на території України екземплярів з мішаними ознаками між *L. s. senator* та *L. s. niloticus* (Тайкова, 2012, 2016).

Таким чином, завдяки цілеспрямованому та планомірному опрацюванню значної кількості музейних колекційних екземплярів, в першу чергу відділу зоології Національного науково-природничого музею НАН України, став можливим перегляд усталених поглядів на систематику сорокопудів фауни України.

Об'єкти та методика досліджень

Визначення сорокопудів з території України здійснювали на основі ознак забарвлення і розмірних ознак колекційних екземплярів, враховуючи вікову, сезонну та індивідуальну мінливість. Для морфологічного аналізу використовували стандартні проміри, зокрема: довжину, висоту та ширину дзьоба на різних ділянках, довжину крила від кистьового згину до вершини крила, ширину крила, довжину різних хвостових пір'їн, довжину цівки від інтертарзального зчленування до основи середнього пальця та багато інших ознак. Статистичний аналіз отриманих даних здійснювали за допомогою пакету програм Statistica 7.0. (StatSoft, inc., 2004).

Для вивчення підвидової приналежності сорокопудів роду *Lanius* з території України, які представлені у фондах відділу зоології Національного науково-природничого музею НАН України, нами переглянуто і сфотографовано 891 тушку сорокопудів (17 видів), з яких 445 екземплярів (6 видів) — з території України.

Опрацьовано колекційні матеріали, зібрані протягом 165 років, з 1843 до 2008 р. Більшу частину колекції сорокопудів зібрали: Ю. В. Костін — 70 екземплярів (3 види), М. Й. Бурчак-Абрамович — 27 (2), С. Д. Лубкін — 19 (3), В. Ю. Герхнер — 18 (3), О. Б. Кістяківський — 15 (3), М. А. Воїнственський — 10 (3), М. В. Шарлемань — 10 (4), О. М. Клітін — 9 (3), О. О. Браунер — 8 (2) та ін.

Територіально, основна частина зборів розділена між наступними областями України: Крим (155 екземплярів), Київська (120), Житомирська (34), Чернігівська (18), Хмельницька, Херсонська та Дніпропетровська (15), Запорізька (13), Донецька (11), Вінницька (8) і Закарпатська (7), а всі інші області представлені лише одиничними зразками.

Детальна інформація щодо даних на етикетці кожного наведеного нижче музейного екземпляру (згідно його інвентарного номеру) міститься в каталозі колекції птахів Національного науково-природничого музею НАН України (ННПМ) (Пекло, 2002).

Результати досліджень та їх обговорення

В результаті перевизначення колекційних матеріалів відповідно до сучасних поглядів на систематику сорокопудів, що спираються на специфіку зовнішніх морфологічних ознак (Панов, 2008; Тайкова, 2012; Tajkova, 2012; Tajkova, Red'kin, 2013, 2014; Тайкова, Редькин 2015; Тайкова, 2016), а також на результатах філогенетичних реконструкцій, отриманих шляхом

аналізу мітохондріальної ДНК (Olsson et al., 2010; Poelstra, 2010), нами визначено видову і підвидову належність колекційних зразків з ННПМ, що представляють 6 з 7 вказаних для території України видів сорокопудів (Тайкова, 2016).

Сорокопуд терновий — *L. collurio* Linnaeus, 1758

Політипний вид. Наші дослідження (Тайкова, 2016) продемонстрували, що на території України терновий сорокопуд *L. collurio* представлений двома підвидами: *L. c. collurio*, що є широко поширеним територією континентальної України, і *L. c. tauricus*, який поширений на Кримському півострові. Згідно отриманих результатів статистичного аналізу, *L. c. tauricus* є кримським ендемічним підвидом і достовірно відрізняється від усіх інших підвидів тернового сорокопуда коротшим і вужчим крилом, більш коротким першим і другим першорядними маховими, більш короткими хвостом і дзьобом (табл. 1 та табл. 2)..

Таблиця 1. Статистичні оцінки морфометричних ознак колекційних екземплярів самців *L. collurio tauricus* та *L. collurio collurio*, що зберігаються в ННПМ НАН України (n — кількість екземплярів; M — середнє; Min, Max — мінімальне і максимальне значення; SD — стандартне відхилення)

Table 1. Statistical evaluation of morphometric characters of the male specimens of *L. collurio tauricus* and *L. collurio collurio* deposited in the National Museum of Natural History, NAS of Ukraine (n — number of specimens; M — mean; Min, Max — minimum and maximum limits mentioned; SD — standard deviation)

Виміри / Measurements	<i>Lanius collurio tauricus</i> ♂					<i>Lanius collurio collurio</i> ♂				
	n	M	SD	Min	Max	n	M	SD	Min	Max
Довжина дзьоба від чола / Bill length	21	9,87	0,56	8,80	10,90	25	13,60	0,63	12,50	14,90
Довжина дзьоба від ніздрі / Bill length from the nostril	17	7,32	0,46	6,40	8,40	25	10,43	0,62	9,10	11,30
Висота дзьоба / Bill height	21	5,90	0,55	5,10	7,20	15	7,43	0,45	6,50	8,30
Ширина дзьоба у заднього краю рамфотеки / Bill width at the rhamphotheca's base	20	9,95	0,35	9,20	10,50	24	7,95	0,58	6,90	9,20
Довжина крила / Wing length	21	60,38	1,94	57,80	64,50	28	92,34	3,14	80,80	99,30
Ширина крила / Wing width	21	3,65	1,64	1,00	7,70	26	62,63	1,54	60,40	66,20
Довжина хвоста / Tail length	20	60,71	3,37	54,10	64,40	28	72,45	2,84	67,50	77,60
Довжина першого хвостового пера / The first tail feather's length	20	10,51	2,19	6,90	15,40	28	63,05	3,71	54,70	72,60
Довжина цівки / Tarsus length	20	7,83	0,43	7,10	8,60	26	23,95	1,14	22,00	28,30
«Мантія» / «Mantle»	20	23,37	1,20	21,50	26,00	28	27,82	7,97	14,80	43,00

Таблиця 2. Статистичні оцінки морфометричних ознак колекційних екземплярів самок *L. collurio tauricus* та *L. collurio collurio*, що зберігаються в ННПМ НАН України (позначення як в табл. 1)

Table 2. Statistical evaluation of morphometric characters of the female specimens of *L. collurio tauricus* and *L. collurio collurio* deposited in the National Museum of Natural History, NAS of Ukraine (abbreviations as in Table 1)

Виміри / Measurements	<i>Lanius collurio tauricus</i> ♀					<i>Lanius collurio collurio</i> ♀				
	n	M	SD	Min	Max	n	M	SD	Min	Max
Довжина дзьоба від чола / Bill length	7	9,94	0,36	9,60	10,50	12	13,45	0,69	12,20	14,20
Довжина дзьоба від ніздрі / Bill length from the nostril	6	7,12	0,45	6,70	7,80	12	10,38	0,62	9,00	11,60
Висота дзьоба / Bill height	7	5,27	0,56	4,80	6,40	10	7,28	0,41	6,70	7,90
Ширина дзьоба у заднього краю рамфотеки / Bill width at the rhamphotheca's base	7	10,19	0,46	9,70	11,10	11	8,83	0,20	8,60	9,20
Довжина крила / Wing length	7	59,61	1,49	57,90	62,10	12	92,63	3,25	87,20	97,00
Ширина крила / Wing width	7	66,89	2,90	64,30	71,50	12	63,13	2,60	58,60	66,50
Довжина хвоста / Tail length	7	57,89	2,50	55,60	63,10	12	72,60	3,88	65,90	78,40
Довжина першого хвостового пера / The first tail feather's length	7	9,00	1,98	6,30	12,60	12	63,56	3,39	57,20	68,20
Довжина цівки / Tarsus length	7	21,91	2,62	16,60	23,80	12	23,62	1,62	22,20	27,90
«Мантія» / «Mantle»	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

В колекції ННПМ, *L. c. tauricus* представлений 36 екземплярами [усі інші екземпляри з території України, належать до *L. c. collurio* (184 екземпляра)]: 17756/169, 38049/162, 33301/167, 17752/171, 38047/165, 35976/128, 35975/126, 35989/138, 35992/140, 36001/180, 18358/100, 18359/101, 17755/168, 35986/148, 18357/95, 35968/107, 17754/170, 38051/160, 35981/104, 35991/139, 35998/136, 35990/137, 17753/172, 35971/109, 36002/179, 36000/135, 35997/153, 35995/149, 17750/173, 35999/150, 17751/178, 37867/163, 11666/134, 19637/155, 37867/161, 35993/141. Всі перераховані екземпляри мають широкий в основі дзьоб, короткі крило та хвіст в порівнянні з *L. c. collurio* (табл. 1 та табл. 2).

Сорокопуд маскований — *L. nubicus* Lichtenstein, 1823

Монотипний вид. Єдиний екземпляр 41225/2 в колекції ННПМ (Корзюков, Ківганов, 2004) (рис. 1).

Рис. 1. Екземпляр *Lanius nubicus*, що зберігається в колекції ННПМ.

Fig. 1. A specimen of *Lanius nubicus* deposited in the National Museum of Natural History, NAS of Ukraine.

Рис. 2. Схема пігментації хвостових пір'їн у екземплярів *L. senator* з території України, що зберігаються в ННПМ НАН України.

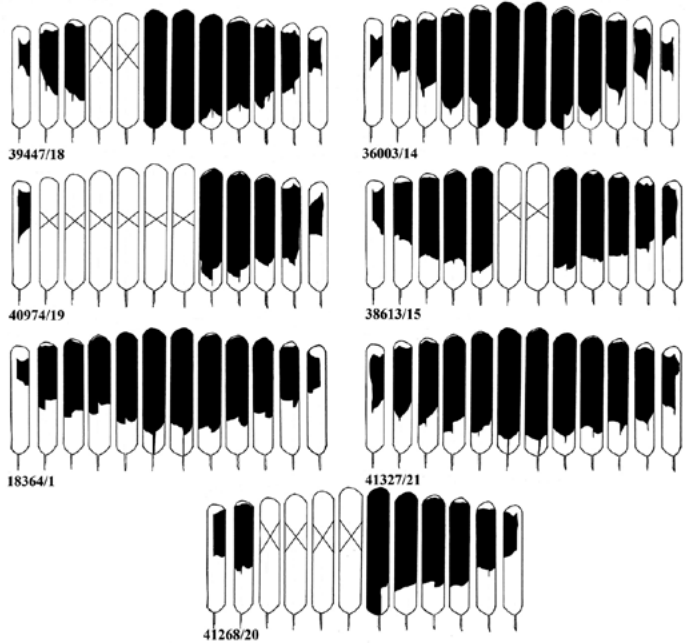
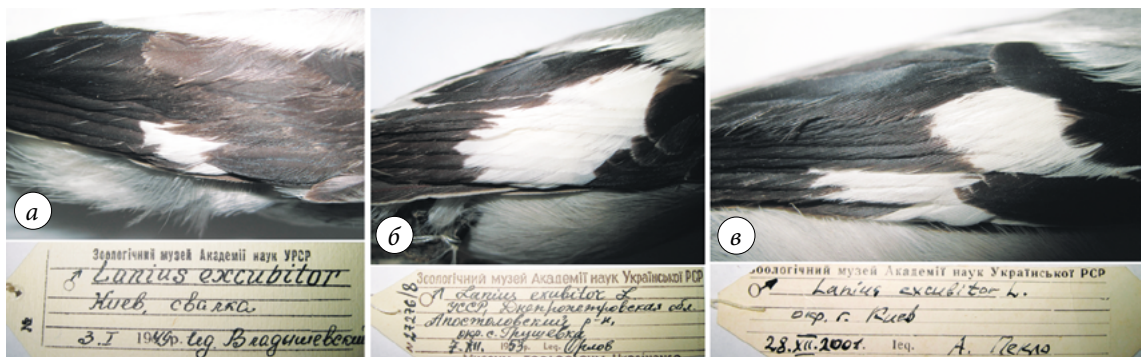

Fig. 2. The pigmentation pattern of the tail feathers in the specimens of *L. senator* from Ukraine deposited in the National Museum of Natural History, NAS of Ukraine.

Рис. 3. Форма і розміри депігментованих ділянок на складеному крилі у трьох кольорних морф *L. excubitor*: а — «melanopterus», б — «homeyeri-stepensis», в — «excubitor».

Fig. 3. The shape and size of unpigmented parts on folded wings in three color morphs of *L. excubitor*: а — «melanopterus»; б — «homeyeri-stepensis»; в — «excubitor».

Сорокопуд червоноголовий — *L. senator* Linnaeus, 1758

Політипний вид. На території України зустрічаються не тільки типові особини номінативного підвиду цього виду, але і екземпляри з перехідними ознаками, що поєднують в своїй зовнішності особливості *L. s. senator* та *L. s. niloticus*. Ця обставина добре узгоджується з існуванням зони інтеграції номінативного підвиду та *L. s. niloticus* в центральних районах Туреччини (Roselaar, 1995). Видається цілком логічним, що такі особини зрідка потрапляють в північне Причорномор'я в період міграцій. Разом з тим, фенотипово чистих *L. s. niloticus* на території України не знайдено.

У колекції музею *L. s. senator* з території України представлений 7 екз. (рис. 2). Екземпляри 36003/14, 39447/18 мають чорні основи центральних хвостових і невелике біле поле, розділене чорним стрижнем на другій парі хвостових пір'їн і без сумніву мають бути віднесені до номінативного підвиду. Зразки № 40974/19, 38613/15 не мають центральної пари хвостових, при цьому біле на другій парі дрібне, що дозволяє віднести цих особин також тільки до номінативного підвиду.

У екземплярів 18364/1, 41327/21 розміри білого «дзеркальця» на крилі відповідають таким у номінативного підвиду, внаслідок чого дані особини можуть розглядатися як перехідні до підвиду *L. s. niloticus* з переважанням ознак номінативного підвиду, або як вкрай висвітлені варіанти останнього, аналогічні екземпляру, згаданому Е. Хартертом (Hartert, 1910). Екземпляр № 41268/20 має симетричний малюнок на центральних хвостових з білим полем, що виражене тільки на зовнішньому опахалі пір'їн, розмір білого «дзеркальця» на крилі перевищує середні значення цього параметра у номінативного підвиду, що дозволяє розглядати цей екземпляр як проміжний. Детальні проміри перелічених екземплярів було наведено раніше (Тайкова, 2012, 2016).

Сорокопуд чорнолобий — *L. minor* Gmelin, 1788

Політипний вид. На території України представлений номінативним підвидом. В колекції ННПМ — 122 екземпляри *L. m. minor* з території України (табл. 3).

Таблиця 3. Статистичні оцінки морфометричних ознак колекційних екземплярів самців та самок *L. minor minor*, що зберігаються в ННПМ НАН України (позначення як в табл. 1)

Table 3. Statistical evaluation of morphometric characters of the male and female specimens of *L. minor minor* deposited in the National Museum of Natural History, NAS of Ukraine (abbreviations as in Table 1)

Виміри / Measurements	<i>Lanius minor minor</i> ♂					<i>Lanius minor minor</i> ♀				
	n	M	SD	Min	Max	n	M	SD	Min	Max
Довжина дзьоба від чола / Bill length	61	14,66	0,79	12,90	16,80	27	14,37	0,90	12,90	16,60
Довжина дзьоба від ніздрі / Bill length from the nostril	61	11,19	0,77	9,70	13,80	27	11,03	0,66	9,30	12,70
Висота дзьоба / Bill height	42	9,57	0,43	8,60	10,50	22	9,53	0,42	8,80	10,40
Ширина дзьоба у заднього краю рамфотеки / Bill width at the rhamphotheca's base	62	7,30	0,62	5,90	8,80	25	7,17	0,59	6,30	8,60
Довжина крила / Wing length	61	115,69	2,29	111,00	123,30	28	115,42	3,16	106,80	120,40
Ширина крила / Wing width	62	72,29	2,33	67,80	78,80	28	73,22	2,23	68,40	78,90
Довжина хвоста / Tail length	62	83,81	2,98	76,50	92,20	27	83,76	3,70	76,20	93,40
Довжина першого хвостового пера / The first tail feather's length	62	67,72	3,59	58,30	76,30	26	68,67	3,93	61,40	75,80
Довжина цівки / Tarsus length	62	25,15	1,35	22,80	31,60	28	25,23	1,06	22,90	27,30
Довжина кігтя заднього пальця / Length of the hallux's claw	62	8,12	0,64	6,40	9,50	27	8,34	0,58	7,00	9,40

Сорокопуд сірий — *L. excubitor* Linnaeus, 1758

Політипний вид. Оскільки даний вид досить мінливий морфологічно, свого часу його колірні форми розглядалися як окремі види і підвиди: найтемніше забарвлені з одним «дзеркальцем» на крилі — як *L. melanopterus* Brehm, 1860, *L. rapax* Brehm, 1854 та *L. borealis europaeus*

Bogdanov, 1881, а найбільш світлі птахи з двома порівняно великими «дзеркальцями» на крилі — як *L. homeyeri* Cabanis, 1873 та *L. ex. stepensis* Gavrilenko, 1928. Найбільш численні особини між всіма іншими перехідними варіантами забарвлення розглядалися в якості представників номінативного підвиду *L. ex. excubitor*, а інша дуже світла форма, поширена на півдні Західного та Середнього Сибіру і в суміжних районах Казахстану, згадувалася як *L. ex. leucopterus* Severtzov, 1875 або як *L. przewalskii* Bogdanov, 1881. Однак, як показали наші дослідження (Тайкова, 2016), екземпляри типової серії *L. homeyeri* Cabanis, 1873, зібрані на р. Волзі, не відповідають за ознаками *L. ex. leucopterus* Severtzov, 1875, описаного за зимуючим екземпляром з Тянь-Шаню, оскільки мають два відносно невеликих білих «дзеркальця» на махових пір'їнах, так само, як і *L. ex. stepensis* Gavrilenko, 1928 (описані з Полтавської обл.).

За морфологічними даними (Тайкова, 2016), політиповий вид *L. excubitor* представлений на території України поліморфними популяціями номінативного підвиду, який зустрічається в періоди сезонних міграцій і зимівлі, а *L. ex. homeyeri* і *L. ex. stepensis* являють собою лише в різному ступені світлі варіанти забарвлення поліморфної європейської популяції *L. excubitor*, не маючи чітких морфологічних відмінностей від номінативного підвиду сорокопуда сірого. Сорокопуд пустельний, *L. lahtora*, який в фауні України представлений підвидом *L. l. pallidirostris*, згідно з нашими даними, добре відрізняється від *L. excubitor* за загальним забарвленням оперення, а також за низкою морфологічних ознак, таких як розмір дзьоба, довжина крила, ширина центрального хвостового пера, розмір цівки (Тайкова, 2016).

В колекції ННПМ цей вид представлений 93 екземплярами номінативного підвиду з території України. Оскільки номінативний підвид сірого сорокопуда проявляє високий рівень поліморфності, то його можна розділити на певні колірні морфи. Колірна морфа «*melanopterus*» (рис. 3 а), до якої можна віднести особин з одним білим «дзеркальцем» на першорядних махових і темною верхньою частиною тіла, в ННПМ представлена екземплярами 7331/44, 7333/46, 7317/30, 21674/67, 21970/68, 7325/38, 27279/12, 7321/34, 29388/77 та 31122/85. Колірна морфа «*homeyeri-stepensis*» (рис. 3 б), що має два великих білих «дзеркальця», які не виходять за край першого першорядного махового — це екземпляри: 7305/18, 20743/65, 7288/1, 27278/74, 27276/8, 7290/3, 7309/2. Всі інші екземпляри, які мають два невеликих «дзеркальця» (рис. 3 в) — це колірна морфа «*excubitor*».

Сорокопуд північний *L. borealis* Vieillot, 1808

Політипний вид. Наші дослідження показали, що цей вид, який раніше вважався підвидом сірого сорокопуда, а тепер на підставі аналізу мітохондріальної ДНК вважається окремим видом (Olsson et al., 2010; Poelstra, 2010), на території України представлений рідкозалітним в осінньо-зимовий період підвидом *L. b. sibiricus* Bogdanov, 1881.

В колекції ННПМ цей вид представлено двома зразками: 7323/36 та 11979/48. Нами встановлено, що *L. b. sibiricus* відрізняється від *L. ex. excubitor* в основному коротшою цівкою, вужчим крилом і буро-вохристим відтінком контурного оперення, обумовленим пігментацією вершинних частин пір'я на верхній стороні тіла і грудей, а для різних колірних форм *L. excubitor* такий помітний бурий відтінок зовсім не властивий (у т. ч. для темних особин форм «*melanopterus*»), через що таке забарвлення є однією з найкращих визначальних ознак північних сорокопудів, які щойно перелиняли.

Іншою помітною особливістю *L. b. sibiricus* є добре виражена бурувата поперечна смугастість нижньої сторони тіла (т. зв. «скобковий рисунок»), так чи інакше помітно виражений, на відміну від *L. excubitor*, у всіх без винятку особин.

Інші ознаки (розміри білих полів на махових, хвостових і пір'їнах плечових партій, колір основи центральної пари рульових та ін.) можуть бути використані на додаток до зазначених вище. Детальні проміри перелічених екземплярів наведено раніше (Tajkova, Red'kin, 2014; Тайкова, 2016).

Висновки

В результаті проведених досліджень, зокрема детального опрацювання колекційних матеріалів, що зберігаються в ННПМ, встановлено, що сорокопуди в фауні України представлені 7 видами. З них 4 види — гніздяться (*Lanius excubitor*, *L. minor*, *L. collurio*, *L. senator*), 1 вид — нерегулярно гніздиться (*L. lahtora*), 1 вид — нерегулярно зимує (*L. borealis*), 1 вид — залітний (*L. nubicus*) (Тайкова, 2016). Один з найпоширеніших Палеарктичних видів — сорокопуд терновий (*L. collurio*) — представлений на території України двома підвидами — *L. s. collurio* і *L. s. tauricus*. Дані підвиди добре відрізняються за низкою морфологічних ознак, таких як ширина дзьоба, довжина крила і розмір коричневої «мантії» на спині. Сорокопуд червоноголовий (*L. senator*) на території України представлений не тільки типовою колірною морфою номінативного підвиду *L. s. senator*, а й екземплярами зі змішаними ознаками, зокрема, ознаками забарвлення, які роблять їх подібними до *L. s. niloticus*. Сорокопуд чернолобий *L. minor* є взагалі політиповим видом, проте на території України представлений лише номінативним підвидом.

Порівняльно-морфологічні дослідження показали, що згідно з морфологічними даними, політиповий вид *L. excubitor* на території України представлений поліморфними популяціями номінативного підвиду, який зустрічається у періоди сезонних міграцій та на зимівлі. Форми, яких раніше як підвиди *L. ex. homeyeri* та *L. ex. stepensis*, являють собою лише в різному ступені світлі варіанти забарвлення поліморфної європейської популяції *L. excubitor*, не мають чітких морфологічних відмінностей від номінативного підвиду сірого сорокопуда і не можуть розглядатися як окремі підвиди. Північний сорокопуд, *L. borealis*, що представляє собою самостійний вид, як підтверджено нашими дослідженнями, нерегулярно зустрічається на території України в період зимівлі та сезонних міграцій. Тут, як і на більшій частині свого Палеарктичного ареалу, він представлений підвидом *L. b. sibiricus*.

Література

- Артоболевский, В. М. Матеріали по списку птахів південної половини Чернігівщини // Записки Київського інституту народної освіти. — 1926. — Том 1. — С. 113–126.
- Богданов, М. Н. Сорокопуды русской фауны и их сородичи — Санкт-Петербург: Типография императорской Академии Наук, 1881. — 220 с.
- Гавриленко, Н. И. Жуланы и большие серые сорокопуды Полтавщины // Сборник Полтавского музея. — 1928. — Том 1. — С. 257–276.
- Гавриленко, Н. И. Птицы Полтавщины — Полтава: Полтавского Союза охотников. — 1929. — 133 с.
- Грабар, А. Птаство Подкарпатской Руси (Avifauna Carpathorossica) // Подкарпатска Русь. — 1931 а. — № 7 — С. 153–162.
- Грабар, А. Птаство Подкарпатской Руси (Avifauna Carpathorossica) // Подкарпатска Русь. — 1931 б. — № 8. — С. 181–188.
- Грабар, А. Птаство Подкарпатской Руси (Avifauna Carpathorossica) // Подкарпатска Русь. — 1931 в. — № 9–10. — С. 198–212.
- Воинственский, М. А. Птицы плавней р. Дунай // Наук. записки Київського держ. ун-ту. — 1953. — Том 12. — Вып. 3. — С. 49–72.
- Луговой, А. Е. О работе А. А. Грабара «Птицы Подкарпатской Руси» // Беркут. — 1997. — № 1. — С. 90–91.
- Кістяківський, О. Б. Птахи Закарпатської області // Труды Института зоологии АН УРСР. — 1950. — № 4. — С. 76.
- Корзюков А. И., Кивганов Д. А. Новый вид орнитофауны Украины — маскированный сорокопуд // Птах. — 2004. — № 3. — С. 13.
- Молчанов Л. А. Эндемизм крымской орнитофауны // Ежегодник Зоол. музея Акад. Наук. — 1916. — № 2. — С. 40–58.
- Панов, Е. Н. Сорокопуды (семейство Laniidae) мировой фауны. Экология, поведение, эволюция — Москва : Товарищество научных изданий КМК. — 2008. — 650 с.
- Пекло, А. М. Каталог коллекций Зоологического музея ННПМ НАН Украины // Зоомузей ННПМ НАН Украины. — 2002. — Вып. 3. — 312 с.
- Полуда, А. М., Гавриш, Г. Г., Давиденко, И. В. Распространение и численность серого сорокопуда *Lanius excubitor* (Aves, Passeriformes) в Украине // Вестник зоологии. — 2007. — Том 41, № 4. — С. 369–375.
- Сомов, Н. Н. Орнитологическая фауна Харьковской губернии. — Харьков, 1897. — 680 с.
- Страутман, Ф. И. Птицы Западных областей УССР. — Львов : Изд-во Львов. ун-та, 1963. — Том 1. — 199 с.

- Тайкова, С. Ю. К вопросу о подвидовой принадлежности красноголового сорокопуга, *Lanius senator* (Passeriformes, Laniidae), на территории Украины // Збірник праць зоологічного музею. — 2012. — № 43. — С. 92–103.
- Тайкова, С. Ю. Анализ проблемного таксона *Lanius excubitor stepensis* Gavrilenko, 1928: типовая серия и таксономический статус // Природничі музеї: роль в освіті та науці : Матеріали IV Міжнародної наукової конференції / ННПМ НАН України. — Київ, 2015. — С. 62–63.
- Тайкова, С. Ю. Сорокопуди (Aves: Laniidae, *Lanius*) фауни України (систематика, мінливість, поширення) : Автореф. дис. ... канд. біол. наук : спец. 03.00.08 «зоологія». — Київ, 2016. — 22 с.
- Шарлемань, М. В. Птахи УРСР. — Київ : Видавництво АН УРСР, 1938. — 256 с.
- Olsson, U., Alström, P., Svensson, L., Aliabadian, M., Sundberg, P. The *Lanius excubitor* (Aves, Passeriformes) conundrum — taxonomic dilemma when molecular and non-molecular data tell different stories // Molecular Phylogenetics and Evolution. — 2010. — № 55. — P. 347–357.
- Poelstra, J. Trends in systematics. Speciation in shades of grey: the great grey shrike // Dutch Birding. — 2010. — № 32. — P. 258–264.
- Rand, A. L. Family Laniidae // Checklist of the Birds of the World — Cambridge, MA : Museum of Comparative Zoology, 1960. — Vol. 9. — P. 364–365.
- Tajkova, S. U. Type specimens and taxonomic identity of *Lanius excubitor stepensis* Gavrilenko, 1928 (Aves: Laniidae) // Journal of the National Museum (Prague) Natural History Series. — 2012. — № 181. — P. 73–93.
- Tajkova, S. Y., Red'kin, Ya. A. About subspecies affinity of the Crimean Red-backed Shrike, *Lanius collurio* (Passeriformes, Laniidae) // Збірник праць зоологічного музею. — 2013. — № 44. — P. 134–144.
- Tajkova, S. U., Red'kin, A. A. The Northern Shrike *Lanius borealis sibiricus* Bogdanov, 1881 (Aves: Laniidae) in Ukraine: a taxonomic assessment // Journal of the National Museum (Prague), Natural History Series. — 2014. — № 183. — P. 89–107.

Сорокопуди роду *Lanius* з України: огляд таксономії, історія досліджень та представленість у колекції Національного науково-природничого музею НАН України. — Тайкова, С. Ю. — У статті наведено дані щодо видової та підвидової приналежності екземплярів сорокопудів (рід *Lanius*) з території України, що зберігаються в орнітологічній колекції відділу зоології Національного науково-природничого музею НАН України. Проаналізовано 445 колекційних екземплярів, зібраних протягом 165 років: з 1843 до 2008 р., які представлені шістьма видами: *Lanius excubitor* (представлений поліморфними особинами номінативного підвиду *L. ex. excubitor*), *L. nubicus*, *L. minor* (представлений номінативним підвидом *L. m. minor*), *L. collurio* (представлений підвидами *L. c. collurio* та *L. c. tauricus*), *L. senator* (представлений переважно особинами номінативного підвиду *L. s. senator*) і *L. borealis* (представлений підвидом *L. b. sibiricus*). У статті наводиться історія вивчення сорокопудів України, характеристики їхніх діагностичних ознак і таксономічна структура роду *Lanius* в фауні України.

Ключові слова: сорокопуди, *Lanius*, підвиди, колекції, Національний науково-природничий музей НАН України.

Адреса для зв'язку: С. Ю. Тайкова; Національний науково-природничий музей НАН України, вул. Б. Хмельницького, 15, Київ, 01601 Україна; e-mail: tajkova@izan.kiev.ua